

Божидар Шекуларац, Титоград

НЕКЕ СПЕЦИФИЧНОСТИ ЦРКВЕНИХ ТЕКСТОВА ИЗДАЊА БОЖИДАРА ВУКОВИЋА

Ако би се штампарство у Црној Гори могло подијелити по епохама, онда би се рад Божидара Вуковића могао сврстати у другу епоху ћирилског штампарства; прва би била она ободско-цетињска. Већину својих књига Божидар је радио према добивеном рукопису, само је за двије учинио изузетак. Синаксар је састављен тако да су из разних рукописа узети поједини чланци и сложени у посебну књигу, а Октоих је прештампано цетињско издање, које „је служило Божидару као оригинал“¹.

Са овим мишљењем Љ. Стојановића се потпуно слаже и В. Јагић истичући да је „Божидар Вуковић уствари прештампao Октоих из штампарије Црнојевића“ и додаје да се ова два октоиха „готово дословно подударају“².

У времену од 1519. до 1540. године Божидар Вуковић је издао седам књига: Псалтир, Служабник, два Зборника, Октоих петогласник, Празнични минеј и Требник.

Псалтир је свештена богослужбена књига, као и остале црквене књиге које се употребљавају приликом богослужења. Овдје имамо Псалтир с *последованием* и Часловцем. Овај тип псалтира је настао у словенским земљама због оскудице богослужбених књига, и поред псалама садржи часослов, мјесецослов с тропарима, кондацима, молелствија итд. Иначе, старија издања „псалтира садрже 150 псалама подијељених на 20 катизми а свака катизма на 3 ‚славе‘ или антифона, који се завршавају доксологијом ‚Слава Отцу и Сину и Св. Духу‘; молитве су после сваке катизме, а 9 библијских пјесама пјевају се на јутрењу“³.

Празнични минеј Божидара Вуковића из 1536. године је најстарији штампани минеј на нашем језику. Он „садржи службе св. Сави и св. Симеону. У Савиној служби се налазе и стихови

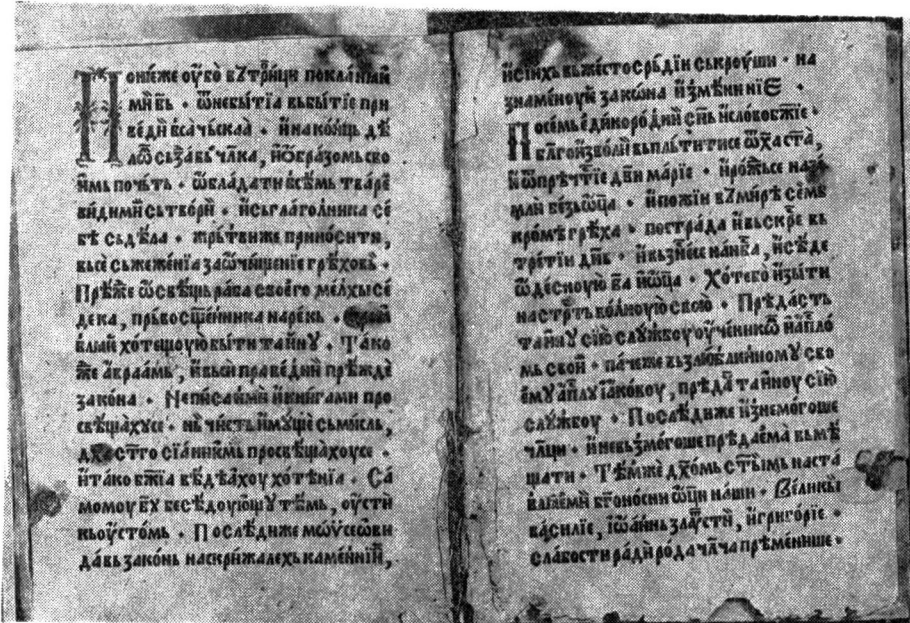
¹ Љуба Стојановић, *Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига*, Глас СКА 66, 1903, 12.

² В. Јагић, *Der erste Cetinjer Kirchendruck I*, 1894, 10—11.

³ В. Мошин, *Енциклопедија ликовних умјетности II*, Загреб 1962, 200.

Силуана, српског писца са почетка XV вијека⁴. Минеј садржи и службу Стевану Дечанском од Григорија Цамблака. Књига има 54 табака двостубачног слога са двије врсте слова и са 34 свитељска лика.

Посебно су интересантни зборници за путнике, како их сам Божидар назива, књижице џепног формата, које су више пута издаване. Позната су издања из 1520. и 1536. године, од којих је ово друго много веће. У Зборнику од 1536. године скрећу на себе пажњу двије легенде: о светој Петки, дјело бугарског патри-

Сл. 1. Служабник, Венеција, 1519, штампарија Божидара Вуковића, Поговор. Народна библиотека Србије, И 32, л. 2386 и 239а

јарха Јевтимија, и о светом Ђорђу, која се преплиће са текстом апокрифске легенде о том свецу. Иначе, ово су богослужбене књиге, које су се читале у цркви, на примјер, код „свеноћног бденија“. Издање из 1520. је краће, штампано ситнијим словима и требало је да буде „в пут ходештим удобносимо“.

Требник садржи текстове службе за сакраменте и „требе“ и различите молитве, а Служабник текст литургија, те јутрење и вечерње.

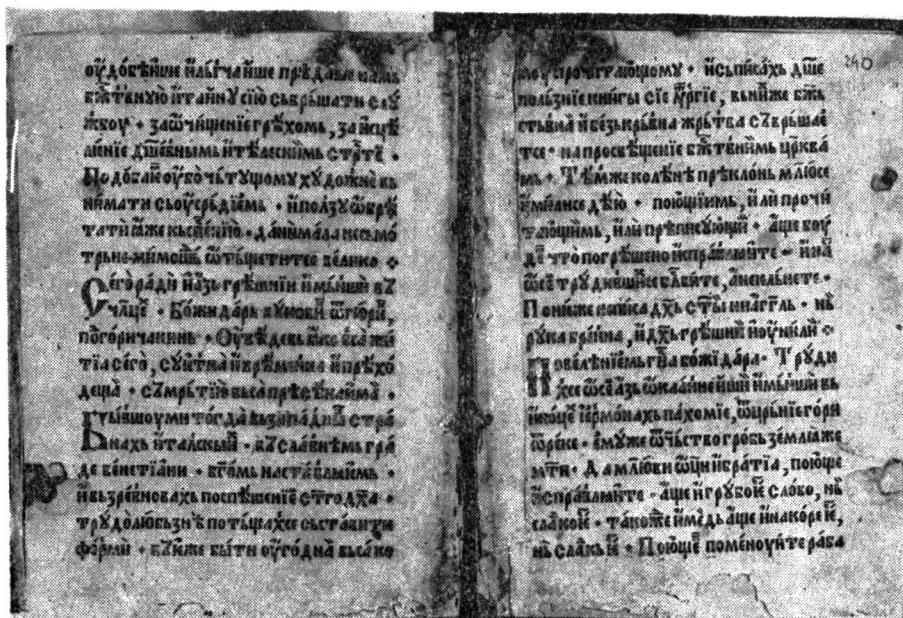
Прва издања Б. Вуковића су штампана углавном на пергаменту, а касније на папиру.

Божидар Вуковић је не само штампао књиге у Венецији него је изливао и слова која су донесена у наше земље, да би се штампале књиге. У штампању књига су му помагали штампари Пахомије и Макарије, затим поп Теодосије, парасклисијарх Генадије,

⁴ Ђ. Радојичић, Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија, Историјски записи, 1950, 265.

јерођакон Мојсије, јеромонах Мардарије, Тодор, ђакон Дамјан и Милан и Стефан Скадранин.⁵

Веома лијепој опреми издања Божидара Вуковића са орнаментиком у почетку наслова, иницијалима писаним црвеним мастилом, и илустрацијама потпуно одговара црквенословенски језик ових књига. Слично латиници и грчком писму, и у овим књигама је нарушен дволинијски систем, самим тим што ћирилска слова **д**, **з**, **щ**, **ц** и **ѣ** „већ по својој битности су минускулне природе, јер завршни потези тих слова такође морају да се спуштају испод основне линије“.⁶ Писмо ових књижних

Сл. 2. Служабник, Венеција, 1519, штампарија Божидара Вуковића, Поговор. Народна библиотека Србије, И 32, л. 2396 и 240а

споменика има неколико минускулних елемената, које је примило из чисте минускуле, која се развила на прелазу из XIII у XIV вијек: слово **ѣ** писано у једном, доста немарном потезу, слово **ѣ** са продуженим стаблом, полугласници **ѡ** и **ѣ** понегдје су продужени изнад црте, а **х** и **ѣ** испод основне црте. Једино се карактеристично слово **ѣ** уклапа у дволинијски систем. У Псалтиру налазимо **ѣ** чија средња црта прелази испод основне црте.

Слово **з** губи свој угао на основној линији и пише се само са углом на горњој, а доњи дио је у облику лука. **д** има старији облик, какав је и у садашњој црквеној ћирилици, са продуженим ножицама. Код слова **и** спојница је водоравна. **к** има два облика: прво, као што је у садашњој црквеној ћирилици, са

⁵ Б. Радојичић, *Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку*, Историјски записи II, 1948, 5.

⁶ Г. Чremoшник, *Студије из српске палеографије и дипломатике*, Гласник Скопског научног друштва XXI, Скопље 1940, 3.

спојеним дијеловима или, друго, десни дио словне фигуре одвојен је од лијевог дијела.

Управо ово писмо са минускулним елементима постало је типичним писмом књига од XIV вијека и даље. Такво писмо се често назива полуустав или устав са курзивним елементима.

Дијелови текста означавају се не само на завршетку него и на самом почетку, и то увећаним почетним словом или иницијалом. На почетку одјељка или поглавља иницијали се истичу својом величином и нарочитом стилизацијом. Обична почетна слова су писана црвеним мастилом званим киновар. Што се знака интерпункције тиче, овдје су употријебљени: тачка или, рјеђе, двије тачке (:), којима се одвајају мање или веће групе ријечи, затим зарез, а на крају мањих и већих садржајних цјелина стављене су три тачке (∴ или (обично са додатком једне водоравне линије различитог облика) или четири тачке ∴∴ или ∴∴).

Божидар Вуковић се нарочито трудио да му слова буду „угодна свакомү прочитающом“⁶, како он сам каже.

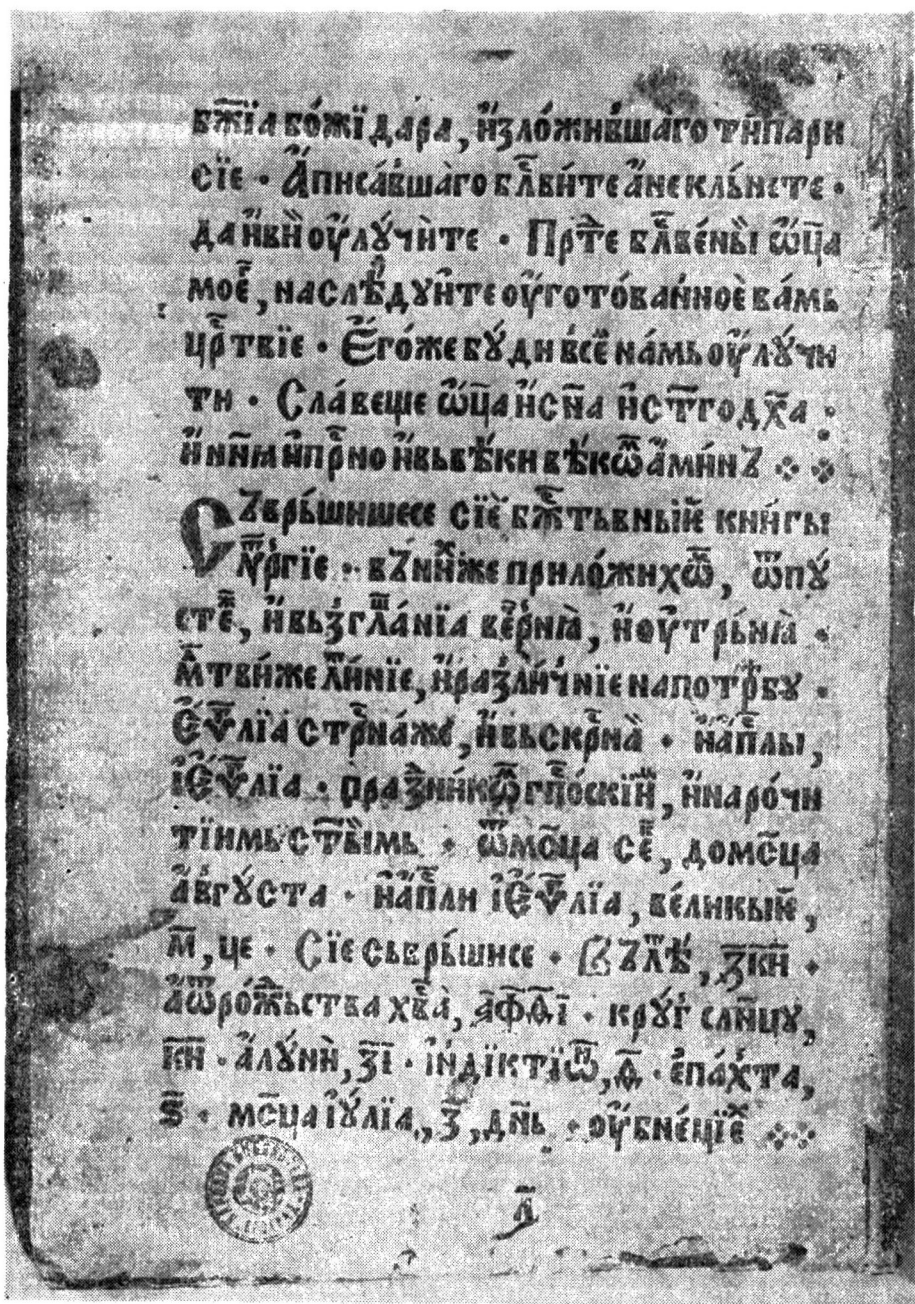
Слова у текстовима Божидара Вуковића показују богатство облика: једноставна слова у првим издањима, док се у каснијим издањима употребљавају богатије украшена слова, преплетени иницијали као у рукописима и слова са лиснатим додацима. Посебно су интересантни иницијали који су црвене боје са доста биљних мотива. Геометријско-биљни мотив се потчињава графичком облику слова. У Празничном минеју је укусно плетени црвено—бијели иницијал, с разноликим комбинацијама петље и спирале, са завојцима дуж контуре слова, обично са срцоликим листићем или дјетелином која се спушта са горње куке. На рукописну орнаментiku и илуминацију првих цетињских и венецијанских штампаних издања утицала је западна предренесанса с реалистичким флоралним мотивима. Тачније, реалистички третирана биљна вितिца, која се среће у овим издањима, преузета је из венецијанских инкунабула.

Од свих издања, у Октоиху су најљепша и најпрецизнија слова. Посебну пажњу привлаче наслови и минијатуре у овој књизи. Наслови су рађени уским, веома декоративним словима. По својој облику насловна слова одступају од слова у тексту, али се веома лијепо уклапају у хармонију странице.

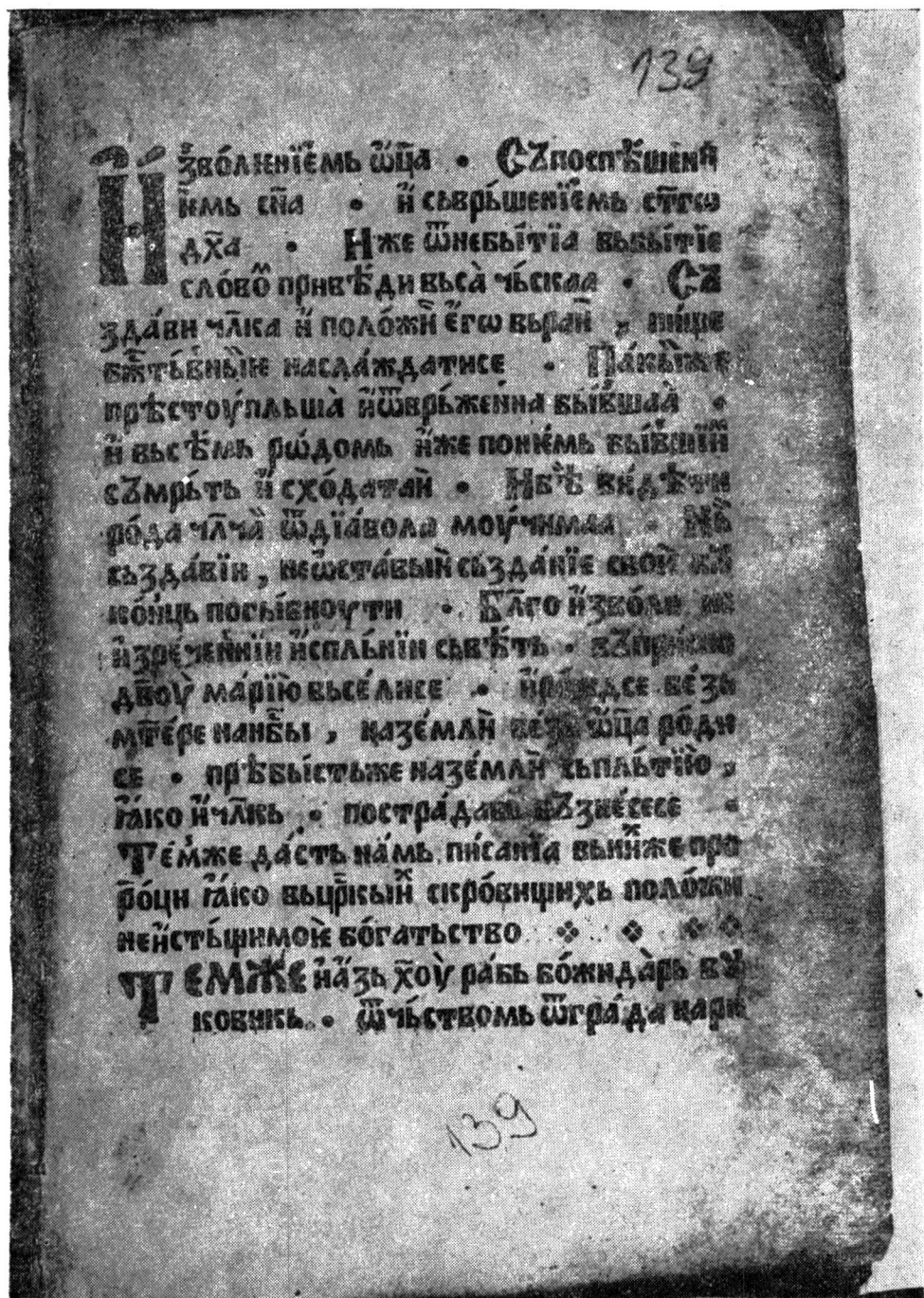
На први поглед се запажа љепота, јасност и лакоћа текстова у издањима Божидара Вуковића. Разговјетности слова одговара њихов правилан међусобни размак, прави редови и правилан размак између њих. Ови текстови представљају врхунац ондашње штампарске вјештине. Ова штампарија је остварила свој задатак, који је овако формулисао П. Ј. Шафарик: „Највећи је задатак ћириловских штампарија, да састави карактер слова, каква су у старим рукописима с лепотом облика која се укусом иште, да задовољи историјску верност и штампарску елеганцију“.⁷

Све књиге Божидара Вуковића у основи имају исти уставни тип ћирилног писма, мада оно понегдје нагиње и полууставу. Словни облици су уједначени. Очигледно је да су при штампању

⁷ Ст. Новаковић, *Историја српске књижевности*, Београд 1871, 123.

Сл. 3. Служабник, Венеција, 1519, штампарија Божидара Вуковића. Поговор.
 Народна библиотека Србије, И 32, л. 240б

Сл. 4. Молитвеник, Венеција, 1536, штампарија Божидара Вуковића. Поговор (недостаје крај). Народна библиотека Србије, Колендићев легат, без бр., л. 139а

употријебљене три врсте слова: крупна, за главни текст, насловна врста; мало ситнија, за поднаслов; и ситна, којима је штампан цио текст. Све је ово изванредно представљено у Празничном минеју.

У текстовима је употребљен цио систем грчких акцената. Нема ниједне ријечи без акцента, често и без два, па и три. Управо, овакав акценатски систем је карактеристичан за рукописе XV и XVI вијека, по чему се они лако разликују од старијих.

Анализом акценатског система ових издања може се закључити:

ОКСИЈА ' (ὀξεῖα προσφθία) је главни акценат у ријечи или акценатској групи, без обзира на дужину акцентованог слога. Служи за обиљежавање наглашеног самогласника.

ВАРИЈА ` (βαρεῖα προσφθία) је споредан акценат, који се често ставља на крају ријечи. Варије се јављају над дугим и контракцијом насталим самогласницима скоро правилно, док се двије (``) варије рјеђе употребљавају. Овај знак нема одређену употребу; иако му је мјесто на крају ријечи, може стајати и на почетку ријечи, насупротив грчком правопису.

ДАСИЈА ˘ (δασεῖα) се не употребљава, а ПСИЛА ˘ (ψῖλα) и ПЕРИСПОМЕНА ~, ~ доста ријетко. „Ниједан српски писар није могао разабрати када управо треба писати наведени знак (периспомену)“.⁸

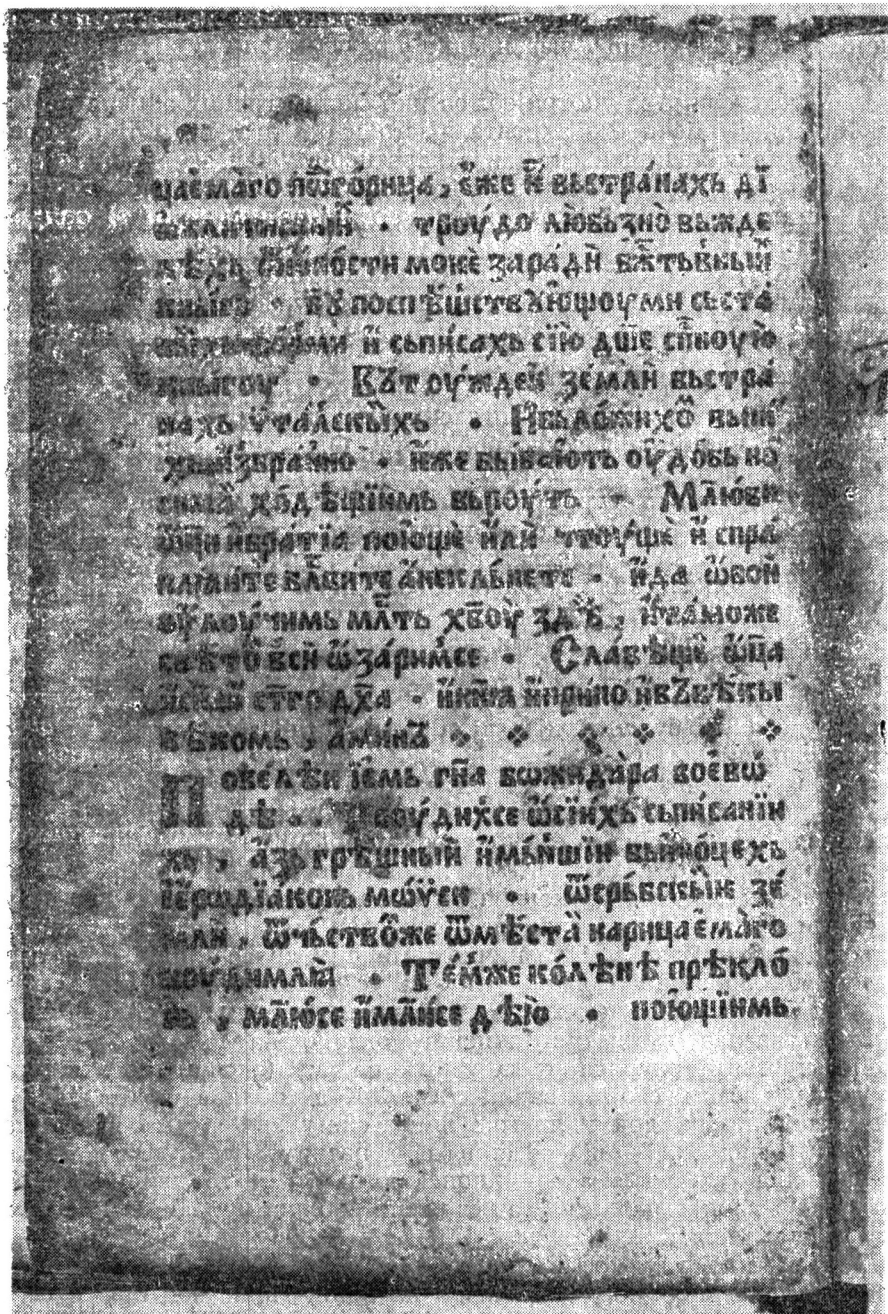
Понекад пајерак долази као замјена њ и изгледа као њ̂, а ставља се обично изнад слова. Такође се дају видјети неке недоследности, као на примјер, да се варије налазе у случајевима гдје треба да буде оксија, и обратно, псила на мјесту гдје се налази оксија.

Ова се акцентуација ослања на корјените слоге. Раздвајање слога чини прелаз између оног у старим рукописима гдје је слог недијелених ријечи, и етимолошке диобе.

Ако узмемо глагол **вѣти**, на примјер, па га пратимо кроз текстове Божицара Вуковића, уочава се да се он јавља у разним облицима, различито акцентован, често са неким недоследностима. Тако у Празничном минеју друго лице презенте овог глагола пише се са **ѣ** (**ѣси**), а у Требнику са **ѣ** (**ѣси**), али у оба случаја псила и оксија су над првим словом (**ѣ**, **ѣ**). Инфинитив глагола **вѣти** има акценат (оксију) на првом слогу; 3. лице презенте плурала **соутѣ** увијек на **ѣ** (оксија), исто као и **соутѣни** у свим својим варијантама. Код облика **воудѣтъ** такође је оксија на **ѣ**, док у другом лицу сингулара **воудѣши** налазимо оксију и над **ѣ**. Варија се ставља на разним мјестима, нпр.: **вѣвѣше**, над **ше**, **вѣвѣшоу** — понекад на **ѣ**, и то двије варије, **вѣвѣше**, варија над **ѣ** а сложени облик **завѣваѣши** има псила над **ѣ**, итд.

Или, ако узмемо именицу **вогъ** употребљену у разним облицима, видјећемо да се оксија најчешће пише над првим слогом **во**, али у генитиву плурала **воговъ** неколико пута налазимо оксију и над **го** и варије над **вѣ**.

⁸ Петар Ђорђић, *Историја српске ћирилице*, Београд 1971, 182.

Сл. 5. Молитвеник, Венеција, 1536, штампарија Божидара Вуковића. Поговор (недостаје крај). Народна библиотека Србије, Колендићев легат, без бр., л. 1396

Сл. 6. Октоих петогласник, Венеција, 1537, штампарија Божидара Вуковића. Предговор. Народна библиотека Србије, И 4, л. 1а

Поједина издања Божидара Вуковића су под очевидним италијанским умјетничким утицајем, нарочито у орнаментици иницијала, а такође и у облицима појединих слова (нпр. М, или Х, које веома подсећа на Х (икс) угластог „готског“ облика).

Као елеменат књишке илуминације орнаментика у овим књигама обухвата украсну композицију на почетку текста, такозвану „заставицу“. У првим књигама орнаментика је нешто сиромашнија, али су каснија издања богатија разноврсношћу мотива, чиме књиге добијају савременији изглед. Заставице су обично правоугаоне, а унутар њих се налази или монограм Божидара Вуковића (Б. В.) или стилизоване гранчице и цвијеће. На крајевима заставица су мотиви пупољака, листића, гранчица или чак распцвјетале биљке. Најскромнија орнаментика је у Псалтиру из 1519. године: заставице су црно—бијеле са мотивима ужета и плетера, преузетим из ранохришћанске умјетности. Ова орнаментика припада општем геометријско-биљном стилу, који датира још из Византије.

Утицај рукописне традиције најбоље се очитује у Служабнику, гдје двије главне заставе представљају мотиве са међусобно повезаним круговима.

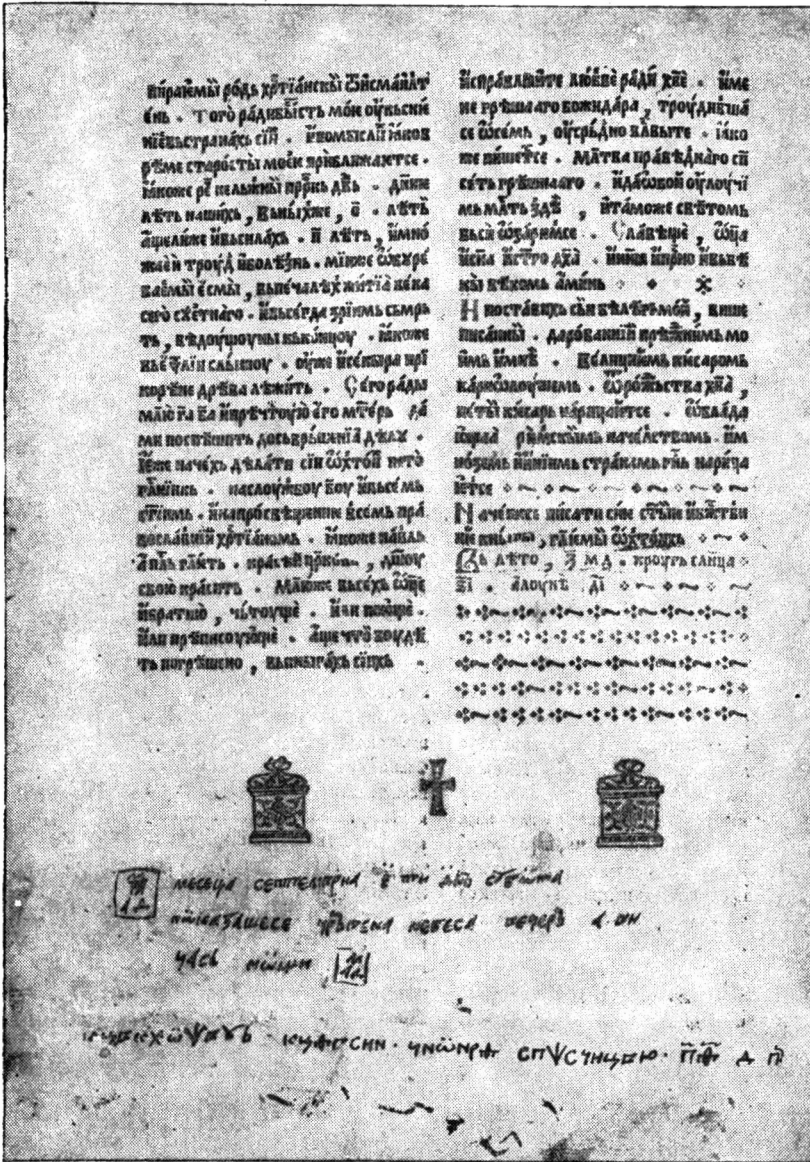
Божидар Вуковић је много полагао на љепоту књиге, да му књиге буду што боље и што љепше. Веома су лијепе и интересантно илустроване. Посебно богато је илустрован Празнични минеј за 1536. год., гдје доминира представа Рођења Христовог. Урађено је више дрвореза са пуно различитих детаља, прилагођених штампарској техници. Управо се у Венецији крајем XIV вијека и јављају први дрворези—илустрације непознатих мајстора. Илустрације у књигама Божидара Вуковића су складно укомпоноване и увијек подређене размјеру ступца и обиму текста, тако да се садржај и визуелно објашњава сликама. Око фигура израђен је декоративни рам са мотивима ренесансе и барока, јер управо ренесанса и барок уносе илустрацију у свјетовна књижевна дјела. Тек од штампања у Венецији прве библије (*Biblia vulgare istoriata*), 1490, у штампану књигу нагло продире честа употреба дрворезних илустрација. Дакле, у вријеме појаве Вуковићеве штампарије „италијанска, а посебно млетачка штампа дала је већ читав низ великих достигнућа на пољу штампане уметности, која су и без чвршћих веза Црнојевића са Млечима, могла у знатној мери, технички и стилски да утичу на уметност штампе“.⁹

Минијатуре у Октоиху најбоље указују на утицај млетачког сликарства. „У начину сликања и у колору приказане композиције, у извесном смислу напуштен је стил и колор нашег средњовековног фреско сликарства“.¹⁰

Почев од цетињског издања, све остале књиге које су у XVI и XVII вијеку штампане ћирилицом за православне су на црквенословенском језику. Д. Медаковић сматра да су „ћирилска слова наших старих штампарија израђена према словима српске ру-

⁹ Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—VII века*, Београд, САНУ, 1958, 63—64.

¹⁰ Л. Плавшић, *Српске штампарије од краја XV до половине XIX века*, Београд 1959, 181.

Сл. 7. Октоих петогласник, Венеција, 1537, штампарија Божидара Вуковића. Предговор. Народна библиотека Србије, И 4, л. 16

кописне књижевности. Најчешће, наши стари штампари употребљавају полууставна слова која се у писаној књижевности јављају од половине XIV века¹¹. Међутим, код Божидаревих књига тај је полуустав по неким особинама у појединим издањима ближи уставу, чије су основне карактеристике уставно и крупно писање.

¹¹ Као под 9, стр. 86.

Интересантно је да у Празничном минеју наилазимо на удвојено танко јер њ у примјерима роуџѡ и ногѡ. Овакви облици су се писали од друге половине XII вијека, као ознака за наставак у генитиву множине. Овдје су употријебљени и јусови ж и ѡ, али често узајамно побркани. Пишу се умјесто вокала, изумимајући и и полуглас ѡ.

На примјер, ж је најчешће употребљавано умјесто оу, али и мјесто:

- ю — (дароуѡтъ, подаѡтъ итд.),
- а — (гочѡци, плодѡ мирѡ итд.),
- е — (звѡзды, изрѡци, ѡсѡжи рѡцѡ мон и рѡвѡ итд.),
- ѡ и ѡ — (вѡсѡхѡ, невѡрѡи, ѡси, ѡзникѡ),
- о — (приснѡ).
- ѡ је употребљавано, сем за е и ѡ, и умјесто:
- оу — (авлѡнѡмѡю и исплѡнѡмѡ, молѡщѡмѡ се).
- ю — (вѡроѡ, вѡчноуѡ).

Неправилну употребу јусова у Празничном минеју Б. Вуковића П. Шафарик образлаже немарношћу радника у штампарији, односно мисли да су млетачке штампарије у то доба лиле слова за Влашку, гдје су ова слова била у употреби, а да су их слагачи забуном узимали из њихових сандучића (»sie haben sich in den Satzkasten nur verirt«).¹²

Међутим, Р. Грујић сматра да је ова слова јерођакон Мојсеј „намјерно унио у све искосе, да би учинио покушај с њима, али да покушај није успио пошто његови људи нијесу знали тачну употребу тих слова“.¹³

У прилог ових претпоставки иде и чињеница да су у штампарији Б. Вуковића радили и радници несловенског поријекла (нпр. Грци итд.). „Млетачки штампари су били веома предузимљиви људи и штампали су књиге на многим страним језицима“.¹⁴

У већини текстова извршена је замјена ѡ са е (свѡтъи = свѡтъи) и ж са оу (рѡжа = роуѡ). Иначе, јусови су се и много раније недоследно држали само у најстаријим црквеним књигама, као што су Мирослављево и Вуканово јеванђеље, а послѣје њих све рјеђе.

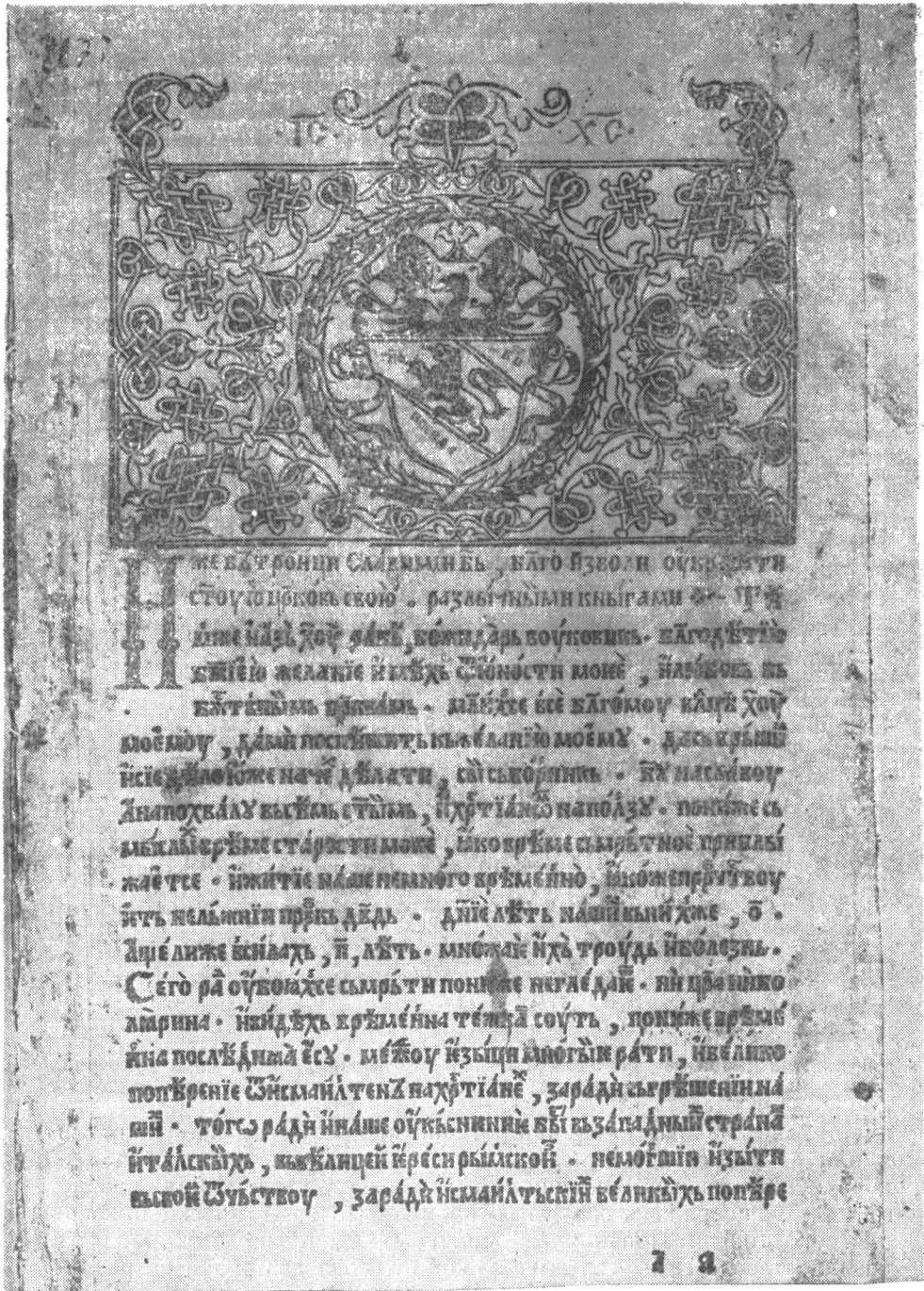
Знаци „ѡ и ѡ се разликују, мада су понекад изједначавани и писани само са ѡ“.¹⁵ Оба ова знака, у складу са старословенском традицијом, употребљавана су у свим издањима Б. Вуковића из ортографских и фонетских разлога. Може се навести велики број примјера гдје је слово ѡ у јаким положајима означавало вокал а. Ортографски ѡ и ѡ су писани углавном коректно у Псалтиру (1520, Никољац, бр. 83), нарочито у средини ријечи између суглас-

¹² П. Ј. Шафарик, *Geschichte der südslawischen Literatur, V. Serbischen nur verirt*, Праг 1865, 263.

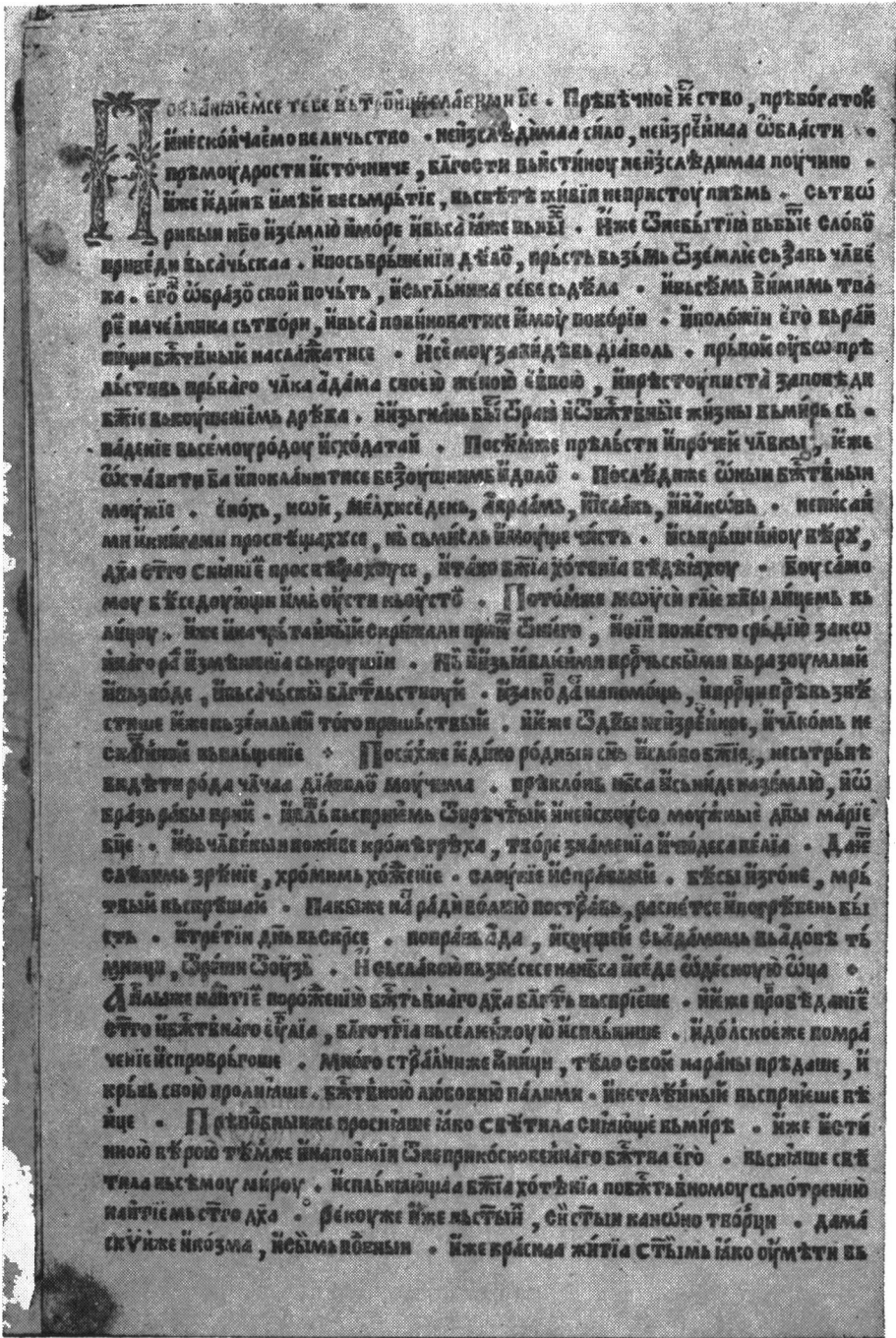
¹³ Р. Грујић, *Јусови у Божидареву Зборнику штампаном у Венецији 1536—38. год.*, Гласник Скопског научног друштва, XIV, Скопље 1935, 231/2

¹⁴ Као под 10, стр. 51.

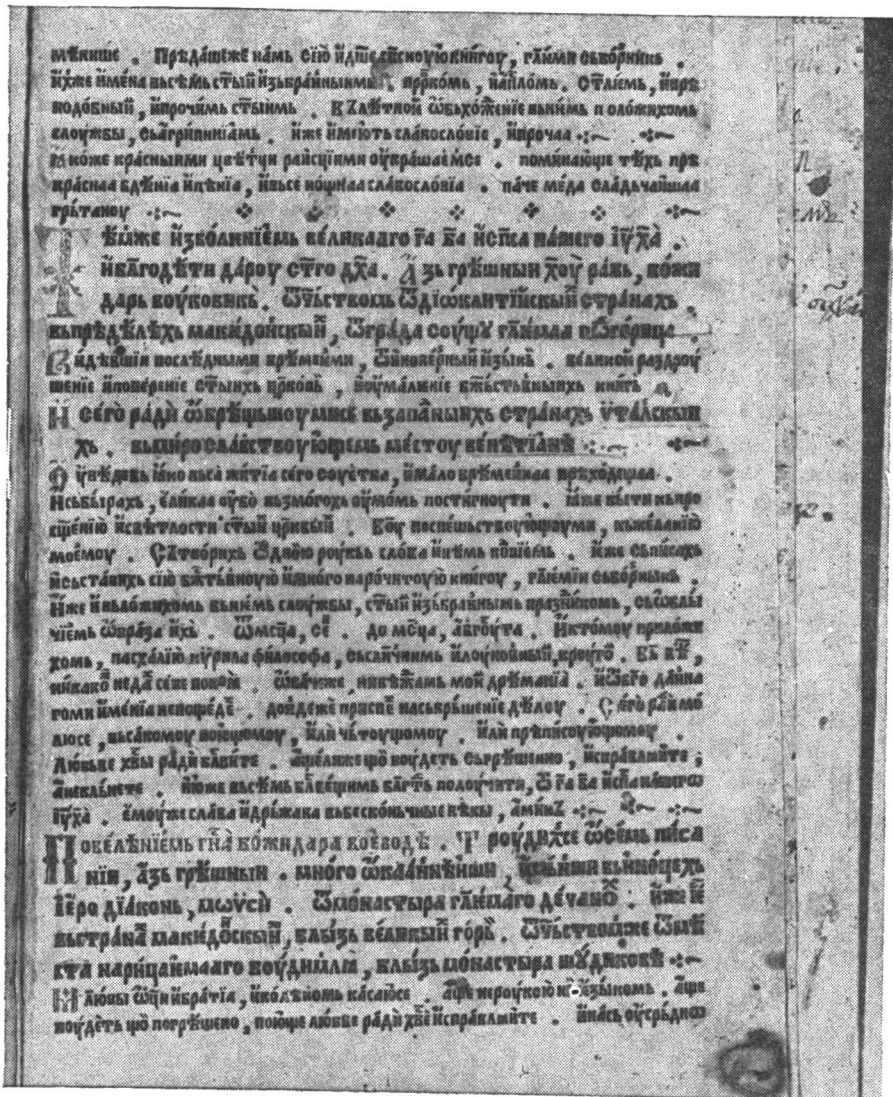
¹⁵ С. Новаковић, ѡ у српскословенској књижевности од XV вијека надале, Рад ЈАЗУ 44, 1878, 150.

Сл. 8. Празнични минеј, Венеција, 1538, штампарија Божидара Вуковића. Предговор. Народна библиотека Србије, И 7, л. 1а

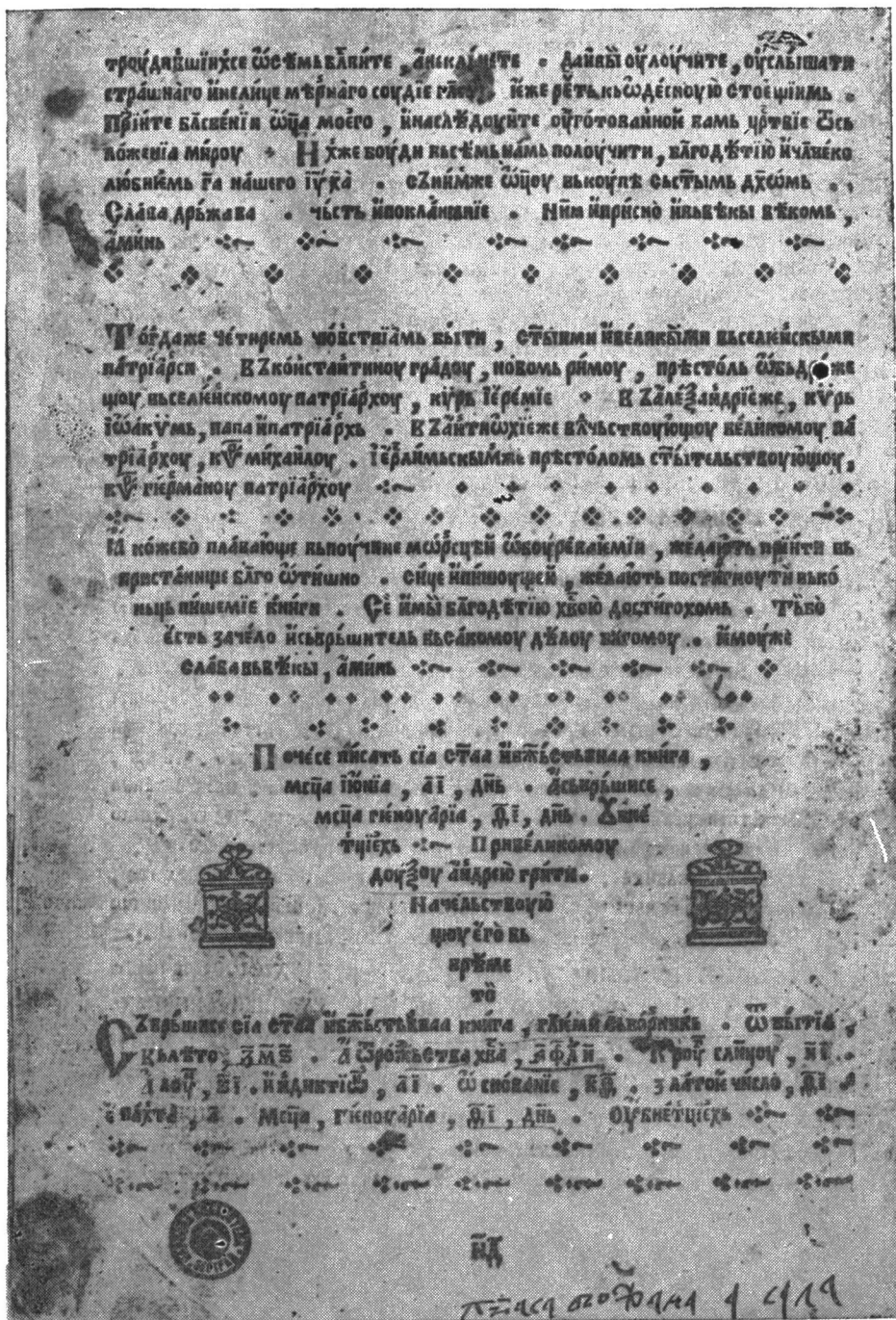
Сл. 10. Празнични минеј, Венеција, 1538, штампарија Божидара Вуковића. Поговор. Народна библиотека Србије, И 7, л. 431б

Сл. 11. Празнични минеј, Венеција, 1538, штампарија Божидара Вуковића. Поговор. Народна библиотека Србије, И 7, л. 432а

да их словослагачи нијесу разликовали пошто ови полугласници тада нијесу представљали фонеме, а њихова употреба још увијек није била устаљена, иако је њ од XV вијека употребљавано организовано, пошто је у XIV вијеку преузето из бугарске у нашу ћирилицу.

Као и у Мирослављевом јеванђељу у Божидаревом Октоиху налазимо **S** које се употребљава као број и као ознака гласа (зв'ѣзда, зв'ѣзды, зв'ѣздѣ — Октоих 1537, никољски примјерак, стр. 6̄д). Оно је из бугарске ћирилице ушло у нашу ћирилицу од XIV вијека.

Сл. 12. Празнични минеј, Венеција, 1538, штампарија Божидара Вуковића. Поговор. Народна библиотека Србије, И 7, л. 4326

Анализом текста Вуковићевих издања да се закључити да су ове књиге писане на црквенословенском језику, какав је био у XV вијеку у црквеним књигама, са старословенском подлогом Мирослављевог јеванђеља. Међутим, то захтијева посебна проучавања и дубље анализе.

На крају можемо рећи да су издања Божидара Вуковића у доброј мјери утицала да се створи посебан стил штампе код нас, иако под великим утицајем писане књиге. Ова се издања могу сматрати за остварења која могу стајати упоредо са најбољим остварењима у другим областима наше умјетности онога времена. Велики Празнични минеј форматом, опремом, садржином и особеностима представља врхунац нашег штампарства у XVI вијеку.

Многа каснија издања изашла у Србији, Румунији и Русији упућују на Венецију и Божидара Вуковића. У једном литургијару штампаном у Брашову у XVI вијеку између декоративних елемената налазимо чак и слова Божидаревог монограма „Бож“.

На крају овог излагања можемо закључити да се у издањима Б. Вуковића осјећа утицај италијанске ренесансе и домаће рукописне традиције, када се говори о орнаментици, док су илустрације плод стварања сопственог израза источно-православне иконографије, са занемарљивим западњачким утицајем.

Ова издања су израђивана у духу традиција писане књиге и показују приврженост већ устаљеним рукописним одликама старословенског језика.

У овим књигама је много језичких, ортографских и графичких карактеристика које су типичне и за остале наше штампарије, на примјер за Црнојевића штампарију, али и оних које се могу срести углавном у издањима Б. Вуковића. Овдје се прије свега мисли на тип слова, иницијале, минијатуре, донекле на акценатски систем, вокализацију итд.

Иницијали „које је створила цетињска радионица, а у којим као орнамент доминира стилизована лозица, у целости припадају кругу венецијанске штампе. Сусрећемо их у свим познатим књигама Макаријеве штампарије“,¹⁶ што упућује на могућност повезаности Вуковићеве и Црнојевића штампарије.

¹⁶ Исто као под 9, стр. 94.

Božidar Šekularac, Titograd

SOME SPECIFIC FEATURES OF CHURCH TEXTS PRINTED BY
BOŽIDAR VUKOVIĆ

S u m m a r y

It is well known that the printing shop founded by Božidar Vuković Podgoričanin remained in Venice for all the years of its existence. About the books that were printed there, however, there is still much to be said or to be added to what has already been said. The paper deals with some of the specific features of the texts Vuković printed. Noticeable at first sight is the beauty, clarity and easy readability of these texts. The clearness of the letters corresponds to their regular spacing, straight lines and regular rows. These texts represent the height of printing skill at the time. Vuković's printing shop carried out its task, a task which P. J. Safarik formulated in the following way: »It is the greatest task of Cyrillic printing presses to compose a character of letters such as in old manuscripts and with a beauty of form tasting of them, to satisfy historical authenticity and printing elegance«. All the books printed by Božidar Vuković have, basically, the same character of Cyrillic letters.

It is evident that three types of letters were used in printing: large ones for the main text, for titles; somewhat smaller ones for sub-titles and headings; and small ones for the rest of the text.

Above the text there is an entire system of Greek accents. There is no single word without an accent, and often with two of them. It is, in fact, this accent system which is characteristic of 15th and 16th century manuscripts, and a way to distinguish them from older ones.

The language in the books printed by Božidar Vuković is Serbo-Slavic as used in the 15th century in church books printed for the Orthodox.

